

देशिकालङ्कार समुच्चयः

रचयिता-

उपाध्याय भट्ट रामकृष्ण शास्त्री

(मणिचन्द्रः)

मथुरावास्तव्य – पण्डितराज भट्ट – श्रीगोविन्दोपाध्याय-तनुज
षड्भ्रातृ-भट्ट-रामकृष्णोपाध्याय (मणिचन्द्र) रचितः

***

* देशिकालङ्कार समुच्चयः *

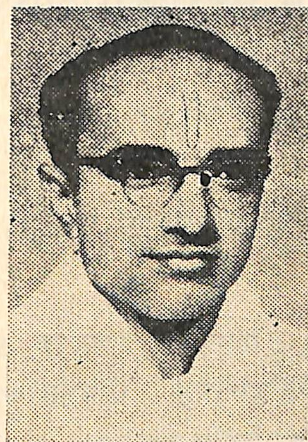
एष ग्रन्थ उपाध्याय भट्ट ब्रजभूषण शर्म्मणा यथा सम्भवं प्रकाशितः ।

卐卐

बसन्तोत्सव सं० २०२६

मूल्य १ रु० ५० पैसे

जयन्ते रमाजानि – प्रसादैक निकेतनम् ।
गोस्वामितिलकाः श्रीमद्गोविन्दार्य्या विदां वराः ॥ रामकृ०

यद्दर्शनानि कलुषान्यति भर्जयन्ति,
येषां वचांसि विदुषो हृदि रञ्जयन्ति ।
यद्वीक्षणानि निखिलेष्ट मुपार्जयन्ति,
गोविन्द देशिक वरास्तइमे जयन्ति ॥ रामकृ०

एतेषु देशिकेन्द्रेषु रामकृष्णेन शर्म्मणा
समर्प्यते तमाञ्चासा वलङ्कृतिसमुच्चयः

श्री श्रियःकान्तो विजयतेतमाम् ।

भट्ट पण्डितराज गोविन्दोपाध्याय तनुज
भट्ट षड्भ्रातृरामकृष्णोपाध्याय (मणिचन्द्र) विरचितः

श्रीदेशिकालंकार समुच्चयः

—●—

* मङ्गलाचरणम् *

भास्वत्कन्यातट मभिशुभन्नीपशाखासु सिन्व- ।
द्दोलां लोलामुपगतवती केनचिद्ब्रह्हिरण्येयम् ॥
चञ्चच्चीनाञ्चल नवलसत्पक्षतिप्रेङ्खलक्ष्मीम् ।
तन्वानो वो दिशतु सुचिरं भावुकं राजहंसी ॥ १ ॥

आश्लिष्यति व्रजवरे कुहचिन्निकुञ्ज- ।
गेहेऽङ्किते कुचयुगे पृथुसूत्रिकाभिः ॥
भूयोनिराकृतिकृते विततेऽपि यत्ने ।
चण्डातकापहरणाऽव्ययवधिं स्तवीमि ॥ २ ॥

व्रजक्षमापक्ष्मललोचनाग्रणी- ।
समुन्मिषन्मानसनित्यमण्डनम् ॥
अनारतानीतविनीतगौरवम् ।
गृहीतगोवर्धनगौरवं भजे ॥ ३ ॥

बालो गोकुल पालोत्सङ्गे क्रीडन् क्वचिज्जयति ।
घटयत्यविरतमेतद्यस्य क्षणवीक्षणक्षणोविश्वम् ॥ ४ ॥

घनगर्जनमाकलयन्मातुः क्रोडात्समुद्गतोनृत्यन् ।
करविधृतंनवनीतं मिन्वन्मुग्धोव्रजे विभुर्ज्जयति ॥ ५ ॥

चम्पावने लक्ष्मणदीक्षितेन ।
चिरन्तनैः पुण्यचयैरवाप्तम् ॥
अनुग्रह ग्राहतयैकलभ्यम् ।
सौभाग्यमव्याहत माश्रयामः ॥ ६ ॥

अथार्थालङ्काराः

उपमा

उपमा यत्र सादृश्यलक्ष्मी रुल्लसतिद्वयोः

श्रीदेशिकवरवाचो जयन्ति चेतसि सुखं विवृण्वत्यः ।
राकाकामुकरुच इव निर्मलयन्त्यो मुहुर्निखिलम् ॥ ७ ॥

एकदेशवर्त्तिन्युपमा

वल्लभगिरोविभान्ति स्तनैरिव निबन्धनै र्मुहुःपुष्टैः ।
सूत्राख्यानैर्नयनैः कान्त्यावपुषः सुबोधिन्या ॥ ८ ॥

मालोपमा–

तनुसत्यैरिववाणी सद्भिर्वृत्तै रिवात्मनर्मूर्तिः ।

वृन्दावनवरचरितैर्वल्लभमणितिर्मुहुर्घृणुते ॥ ९ ॥

उपमेयप्रचुरोपमा–

येषां वृत्तं वचनं दर्शनममृतमिव दिशति च प्रमदम् ।
तान्वल्लभान्नमामो निगमाम्बुधिपूर्णिमाचन्द्रान् ॥ १० ॥

उपमानप्रचुरोपमा–

वल्लभमणितिः स्वाद्वोरसभर सरसीव सोमसुषमेव ।
पीयूषधुनोवेयं तृम्फति कल्पद्रुवन्येव ॥ ११ ॥

अन्योन्योपमा–

वागिवबोधाचर्य्या चर्य्येव च वाक् विराजतेयेषाम् ।
तान्नौमिवल्लभार्य्यान्कुमतिनिशाशारणद्युमणीन् ॥ १२ ॥

रसनोपमा–

देशिकरूपं कान्त्या विधूयतेऽमृतभरैर्विधुस्तेषाम् ।
वचनायत इह वचनं ज्ञानैर्गीतायतेनूनम् ॥ १३ ॥

अनन्वयः–

उपमानोपमेयत्वं यदेकस्यैव वस्तुनः ।

देशिकवाणीधव ! तव वाणीव शुभति सुबोधिनी वाणी ।
निखिलं जागरयन्तो भाइव भा भ्रेजते भानोः ॥ १४ ॥

उपमेयोपमा–

पर्य्यायेण द्वयोस्तच्चेदुपमेयोपमामता ।

अर्थसुधेवच रम्या देशिकवर ! ते विराजते वाणी ।
वाणीवार्थसुधेयं सततं विदुषां मुदं दधती ॥ १५ ॥

प्रतीपम्–

प्रतीपमुपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।

भासा बिभर्त्तिसाम्यं भास्वान् तेवल्लभप्रवर ! नूनम ।
सुर गुरुरपिधिषणांते बहुशः स्पर्धा–वहांधत्ते ॥ १६ ॥

रूपकम्–

विषय्यमेदताद्रूप्यरञ्जनं विषयस्ययत् ।

[1]असतां देशिकतरणि जंगतामन्तस्तमांसि संकषयन् ।
सत्पथमाविष्कुर्वन् विबुधमनःसारसं सुखयन् ॥ १७ ॥

१ प्रकाशताम्

एकदेशवर्त्तिरूपकम्–

श्रीमद्देशिकवदनज्योस्नापीयूष मभिचिकमिषन्ते ।
कोविदचकोरका येतांश्चतुरःको न चोकोतु ॥ १८ ॥

प्रतिवस्तूपमा-

देशिकनिचयेष्वद्भुतदीप्तिः श्रीवल्लभःपरं कनति ।
वारणवृन्दे कश्चन मुक्तायुक्तोगजो भवति ॥ १९ ॥

परिणामालङ्कारः-

परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ।

देशिकदयाम्बुधोनां चरणाम्बुज माश्रयामहे सततम् ।
यज्जुषमाणो मनुजस्तापत्रयतोजनं तनुते ॥ २० ॥

अधिकारूढवैशिष्ट्यवान्-

परिणामः-

देशिकवाणीविसराः कार्य्यं कार्य्यं विवर्त्तयन्तोऽमी ।
अन्तस्तमो मुटन्तो मिह्रिरदचोता विनिद्रान्ति ॥ २१ ॥

उल्लेखः-

बहुभिर्बहुधोल्लेखादेकस्योल्लेख इष्यते ।

द्युतिमद्भि र्भास्वानिति विबुधैर्वाचस्पतिरिति समजल्पि ।
करुणाप्रवणं शरणं नमतां तं देशिकं नमत ॥ २२ ॥

स्मरणम्-

सदृशानुभवाद्वस्तुस्मृतिः स्मरणमुच्यते ।

सन्देहान्धरमाणां सिद्धान्तान्निर्भयं समाख्यान्तम् ।
देशिकवर्य्यं दृष्ट्वा गीतावक्तुः स्मरन्तः स्मः ।। २३ ।।

भ्रान्तिमान्–

साम्यादतस्मिंस्तद् बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थितः–

देशिकमुख्ये वक्तरि देवा धिषणं कविञ्च दैतेयाः ।
मनुजा गीतावचसां गदितारं मन्वते नियतम् ।। २४ ।।

सन्देहः–

सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः ।

धी र्भवति श्रीवल्लभ देशिकवचनं निशाम्यतां नृणाम् ।
नूपुरनिनदो लक्ष्म्या वाणी वीणा क्वणः किंवा ।। २५ ।।

अपन्हुतिः–

प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपन्हुतिः ।

नायं राकाचन्द्रो धिषणमुखं भवति देशिकप्राग्र्यान् ।
वीक्ष्य क्रुध्दं चिन्ताश्वेतं मध्ये ततो मलिनम् ।। २६ ।।

उत्प्रेक्षा–

सम्भावनास्यादुत्प्रेक्षा ।

यातीव देशिकानां त्रिदिवंचन्द्राभिधो यशस्तोमः ।
दातुं व्रजवररागं सत्पथमारात्प्रकाशयितुम् ।। २७ ।।

अतिशयोक्तिः-

सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते ।

दर्शनमात्राद्भवतो देशिक ! संसृति निवृत्तिरजनिष्ट ।
पश्चाच्चत्तदुपदेशोऽजनीति जगत्तां महाश्चर्य्यम् ॥ २८ ॥

तुल्ययोगिता-

वर्ण्यानामितरेषां वा धर्मैक्यं तुल्ययोगिता ।

जाड्यं हिनस्ति जगतां भवतां भानोश्च समुदयन्दचोतः ।
को वो देशिकभानून्भजमानो नो भवेल्लोके ॥ २९ ॥

दीपकम्-

वदन्ति वर्ण्यावर्ण्यानां धर्म्मैक्यं दीपकं बुधाः ।

प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्म्मान्वयो दीपकम् ।
देशिकवल्लभशास्त्रोद्योतो नः सत्पथं प्रकाशयति ।
अपनयते ननु दुष्टाद्वृत्ताद्हृदयं प्रबोधयति ॥ ३० ॥

मालादीपकम्-

दीपकैकावलीयोगान्माला दीपकमिष्यते ।

तव दययाहं प्राप्तो मयापिदेशिक ! विशुद्धता प्रापि ।
संसृतिनाशश्चतया तेन श्रीपति पदप्रीतिः ॥ ३१ ॥

आवृत्तिदीपकम्–

त्रिविधं दीपकावृत्तौ भवेदावृत्ति दीपकम् ।

दीपकस्य अनेकोपकारार्थतया दीपस्थानीयस्य पदस्यार्थ–स्योभयोर्वा आवृत्तौ आवृत्तिदीपकम् ।

रेषति देशिकवाणी तमांसि भूयांस्यवांन्तरङ्गाणि ।
रेषति दिनमणिदीप्ति स्तमांसि बहिरङ्गवृत्तानि ॥ ३२ ॥

दृष्टान्तः –

दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रतिबिम्बनम् ।

अर्दयते ते देशिक दर्शनमश्रान्त मुद्धतान्पङ्कान् ।
तर्दति तरणेर्द्योतो निखिलं सन्तमसविस्तारम् ॥ ३३ ॥

निदर्शना–

वाक्यार्थयोः सदृशयोरैक्यारोपोनिदर्शना ।

सब्रह्मचारितां किलवल्लभधत्तेवचःश्रुतीनांते ।
अर्जुनसारथिवचसां कुहचनमैत्रीं मुहुस्तनुते ॥ ३४ ॥

व्यतिरेकः –

व्यतिरेको विशेषश्चेदुपमानोपमेययोः ।

साम्यं गुरुत्वधीभ्यां देशिकवरधिषणयोः क्वचिन्नूनम्– ।
परमनुरागः श्रीपति-पादाम्बुजयो र्नहि स्वर्गे ॥ ३५ ॥

सहोक्तिः-

सहोक्तिः सहभावश्चेद्भासते जनरञ्जनः-

चित्रं वल्लभदेशिकभास्वत्पादाम्बुजानुरागेण ।
सहसैब सहोदयते व्रजसुदती हिमकर प्रीतिः ॥ ३६ ॥

विनोक्तिः-

विनोक्तिश्चेद्विना किंचित्प्रस्तुतं हीनमुच्यते-

नह्यनवद्या विद्या वल्लभ सिध्यान्तमन्तरा कापि ।
नह्यनवद्यं कृत्यं श्रीशारचिर्ति विना किमपि ॥ ३७ ॥

अस्माकं वल्लभवर पदराग जुषांविधुं विना प्रमदः ।
तरणि विनापिसमतः प्रकाश उज्जृम्भते प्राज्यः ॥ ३८ ॥

समासोक्तिः-

समासोक्तिः समैर्यत्र कार्य्यलिङ्ग विशेषणै र्व्यवहार समारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुनः-

वल्लभ देशिकवर ते वासवकाष्ठां यशोविधुर्बहुशः ।
संविश्यायं सम्प्रति वरुणाशानिसनां कुरुते ॥ ३९ ॥

परिकरः-

अलङ्कारः परिकरः साभिप्राये विशेषणे ।

जगतामुद्धर्त्तारं वल्लभवर मानता दयासिन्धुम् ।
भवभीभ्रोग्राः साधन हीना दीना वयं नित्यम् ।। ४० ।।

परिकरांकुरः –

सामिप्राये विशेष्येतु भवेत्परिकरांकुरः ।

त्यक्त्वा पितामहमियं वल्लभमिह भारती परिष्वजते ।
देशिकवल्लभवर्य्यो हृदि नः स विराजतां नित्यम् ।। ४१ ।।

श्लेषः –

नानार्थसंश्रयः श्लेषो वर्ण्यावर्ण्योभयाश्रितः ।

निघ्नन्निखिलतमांसि प्रबोधयन्नात्मनः[1] स्वरूपाणि[2] ।
अधिसन्मार्गं गमयञ्जयति [3] सदादेशिकोदेवः ।। ४२ ।।

अप्रस्तुतप्रशंसा–

अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्सायत्रप्रस्तुताश्रया ।

अनुपाश्रित्य पदाब्जे देशिक ! ते यः श्रमं मुधा धत्ते ।
स तु तुषमपगतसारं वारं वारं वृथा वषति ।। ४३ ।।

प्रतीयमानोत्प्रेक्षा–

भूमेः प्रदक्षिणायां याते त्वयि देशिक क्वचिद्भीतः ।

---

१ ब्रह्मणः स्वस्य । २ जीवान्तर्यामि प्रभृतीनि अथवा रामकृष्णाद्यवतार रूपाणि परमात्मनः । ३ गुरुः अथवा सबापथिको देवो दीप्तिमान् यः सदाचलन्वर्त्तते भास्कराख्यो देवः । अन्यत्र गुरुः सदा दीप्तिप्रमोदमयः ।

अभ्युदसृज्यत तापं मेघान्तर्निस्तृतस्तपनः ॥ ४४ ॥

वल्लभदेशिक वर्य्यं लोचनयो रश्चिते मुहुर्नॄणाम् ।
अज्ञानै र्ननु रुजितं लसितञ्च श्रीशरागेण ॥ ४५ ॥

हेतुगर्भोत्प्रेक्षा—

व्रजभुवि यात्रां कृतवति देशिक सम्राजि वल्लभाचार्य्यं ।
प्रेष्ठस्यालभनादिव, पुषिता मुदिता धरा जयति ॥ ४६ ॥

प्रस्तुतांकुरः—

प्रस्तुतेन प्रस्तुतस्य द्योतने प्रस्तुतांकुरः ।

भ्रूजाहचलं कुहचन सावित्री भारतीमभाषिष्ट ।
अपि वल्लभे सति त्वं द्रुहिणं श्रयसे नु सत्यं किम् ॥ ४७ ॥

पर्य्यायोक्तम्—

पर्य्यायोक्तन्तु गम्यस्य वचो भङ्ग्यन्तराश्रयम् ।

माधुर्य्यैर्यद्वचसां वाणी बीणारिरंसनायासाः ।
विफलास्ताञ्छीवल्लभदेवान्वन्दामहेऽबिरतम् ॥ ४८ ॥

व्याजस्तुतिः—

उक्ति र्व्याजस्तुति र्निन्दास्तुतिभ्यां स्तुतिनिन्दयोः ।

देशिकवर तव भासां शैत्यैरिन्दुर्घनेघने गूढः ।
तासां तपनै स्तपनस्तप्तो वारां निधौ मग्नः ॥ ४९ ॥

व्याजनिन्दा–

निन्दाया निन्दया व्यक्ति र्व्याजनिन्देतिगीयते ।

पापविधानकरांस्तान् ब्रूमस्त्वं देशिकेश ! कार्य्यं स्वम् ।
स्वैरं कुरु पापनिरा- करणं शरणं जुषां नित्यम् ॥ ५० ॥

आक्षेपः –

आक्षेपः स्वयमुक्तस्य प्रतिषेधो विचारणात् ।

कल्पद्रुमेण किं यदि देशिकसान्निध्यमेजते येषाम् ।
किं ध्यानै र्ननु योगै र्यदि तच्चरणाब्जयोःप्रीतिः ॥ ५१ ॥

शब्दकृतोः विरोधः –

आभासत्वे विरोधस्य विरोधाभास इष्यते ।

गोसंयमम्[१] उपदिशता ननु गोवर्धनरुचिम[२] भिसन्दधता ।
देशिक ! भवता भवतः केनहि सन्तारिताःस्वैरम् ॥ ५२ ॥

---

१ इन्द्रियसंयमम् । २ गोवर्धनम् इन्द्रियवर्धनं पोषणम् वस्तुतः- गोवर्धनः श्रीगिरिराजः अथवा गवां वर्धनम् ।

अर्थंकृतो विरोधः—

साधनहीनशरण्ये देशिक वचने विराजिते सत्यम् ।
हर्म्यं कण्टकविपिनम् सुदृशां गीः कर्णयोः शूलम् ॥ ५३ ॥

विभावना—

विभावना विना हेतुं कार्य्योत्पत्तिर्यदुच्यते ।

अकृतावतिकारुणिकाननाश्रितेष्वप्यदेयमाददतः ।
अनलंकृतिरमणीयान् को नहि तान्देशिकान् श्रयतु ॥ ५४ ॥

विशेषोक्तिः—

कार्य्याजनिर्विशेषोक्तिः सतिपुष्कलकारणे ।

त्वय्यनुरागे देशिक ! भूमिभृतोऽपि प्रमत्ततां जहति ।
निःस्वा अपि संसुखिनो भवन्ति नित्यं मुहुर्मुदिताः ॥ ५५ ॥

असंभवः—

असम्भवोऽर्थनिष्पत्तेरसंभाव्यत्ववर्णनम् ।

लक्ष्मणबालो विद्या-नगरे को वेद वैदुषीगर्वं ।
उद्धृतिमुपेयुषस्तान् विदुषो विजयेत खेलाभिः ॥ ५६ ॥

असङ्गतिः—

कार्य्यंकारणयोर्भिन्नदेशतायामसङ्गतिः ।

सहजकृपाब्धे देशिक ! भवतो जनिरजनि चम्पकारण्ये ।
समबादिषत घनानक - मुरजा स्त्रिदिवेशनिलयेषु ॥ ५७ ॥

विषमम्—

विषमं वर्ण्यते यत्र घटनाऽननुरूपयोः ।

दर्शं दर्शं तव तां सुबोधिनीं गोपतिर्मुहुर्मोहम् ।
कलयन्देशिकवल्लभ ! किमिदं दोलायतेऽत्यर्थम् ॥ ५८ ॥

समम्—

समं स्याद्वर्णनं यत्र द्वयोरप्यनुरूपयोः ।
हित्वा पूर्वं वाणी वल्लभ मनुरूपमावृणातीति ।
दृष्ट्वा सरसा ब्रुवते द्युमणिं स्वैरं प्रभा प्रवते ॥ ५९ ॥

विचित्रम्—

विचित्रंतत्प्रयत्नश्चे द्विपरीतः फलेच्छया ।
चित्रंतपन्ति कृच्छ्रे निस्तापार्थं तपस्विनस्तापान् ।
सरस महन्तु श्रीमद्वल्लभपादाब्ज मच्चामि ॥ ६० ॥

अधिकम्—

अधिकं पृथुलाधारादाधेयाधिक्यवर्णनम् ।
रमणीयतमार्थानां देशिकवचसां जगति मुहुर्व्याप्तौ ।
कतमस्य भवेद्वाचः स्थानं मानं कुतःक्वेव ॥ ६१ ॥

अल्पम्—

अल्पन्तु सूक्ष्मादाधेयाद्यदाधारस्य सूक्ष्मता ।
सूक्ष्मतमा सारभरा ध्यानाऽध्येयं विभुं मुहुर्दधती ।

स्वैषां विज्ञापयते देशिक ते काप्यसौ वाणी ॥ ६२ ॥

अन्योन्यम्-

अन्योन्यं नाम यत्रास्यादुपकारः परस्परम् ।

दीनदयार्णव देशिक ! वाणी ते शोभते व्रजवरेण ।
स व्रजवरोऽपि वाण्या त्वदीयया शोभते नूनम् ॥ ६३ ॥

विशेषः -

विशेषः ख्यातमाधारं विनाप्याधेयवर्णनम् ।

देशिक मत्वा वितथं जनःपदार्थेषु दूयते येषु ।
सत्यमखिलमिति तै स्तं व्रजेन्दुमनुयोज्य मोदयसि ॥ ६४ ॥

व्याघातः -

स्याद्व्याघातोऽन्यथाकारि तथाकारि क्रियेत चेत् ।

बन्धनमुपयाति यया संसृत्या वल्लभार्य्य ! लोकोऽयम् ।
मुक्तो व्रजपतिपरया तया तव दया प्रभावेण ॥ ६५ ॥

कारणमाला-

गुम्फः कारणमालास्याद्यथाप्राक्प्रान्तकारणैः ।

वल्लभपदानुरागस्तस्माच्चेतोविशुद्धता हृद्या ।
तस्या व्रजचन्द्र रतिस्ततोऽत्र किं किं न नः सिद्धम् ॥ ६६ ॥

एकावली-

गृहीतमुक्तरीत्यार्थश्रेणिरेकावलिर्मता ।

भारतनृजनिस्तत्र द्विजत्वमपि तत्रवैदुषीभावः ।
तत्र व्रजविधु रागस्तत्रचवल्लभपदप्रीतिः ॥ ६७ ॥

सारः –

उत्तरोत्तरमुत्कर्षःसार इत्यभिधीयते ।

नृषु जननं विप्रत्वं बोधस्तत्रापि गोकुलेवासः ।
सारो व्रजविधुरागो वल्लभचरणानुगत्वञ्च ॥ ६८ ॥

यथासंख्यम् –

यथासंख्यं क्रमेणैव क्रमिकाणां समन्वयः ।

चम्पाकाननकुसुमं चेतोऽहन्त्वं व्रजाधिपप्रीतिम् ।
चेतति वृश्चति यच्छति रूच्यं तच्चर्चयेऽजस्रम् ॥ ६९ ॥

पर्य्यायः –

पर्यायोयदि पर्य्यायैर्णैकस्यानेकसंश्रयः ।

भवतो भाष्यं दृष्टवा वल्लभ ! मन्यामहे ननु प्रज्ञा ।
कृतिकृतचमत्कृतिस्त्वाम् वृहस्पतिञ्च क्रमाच्छ्रयते ॥ ७० ॥

परिवृत्तिः –

परिवृत्तिर्विनिमयो न्यूनाभ्यधिकयोर्मिथः ।

देशिक दयासुधाब्धे ! तव चरणाम्भोजयोरहं दत्वा ।
प्रणतिं दीनो हीनो व्रजपतिरतिशेवधिं गृह्ये ॥ ७१ ॥

परिसंख्या–

परिसंख्या निषिध्यैक मेकस्मिन् वस्तुयन्त्रणाम्

भवतां देशिकवर्य्या ! जातेकरुणाकटाक्षनिक्षेपे ।
श्रीपातवीक्षाकामो जावानामपकृतौ भीतः ॥ ७२ ॥

विकल्पः —

विरोधे तुल्यबलयो र्विकल्पालंकृतिर्मता ।

गुरुवरवल्लभवाणी पदं पदं जन्युतापमादृणाती ।
अथवा हृद्या सरसा सुरस्रवन्ती क्वचित्स्वरति ॥ ७३ ॥

समुच्चयः —

बहूनां युगपद्भावभाजां गुम्फः समुच्चयः ।

दिष्टया तमांसि जगतां युगपत् तुभितुं समुद्गतौ दिव्यौ ।
चम्पारण्ये वल्लभतरणिः पूर्वं रविश्चान्यः ॥ ७४ ॥

कारकदीपकम्—

क्रमिकैकगतानान्तु गुम्फः कारकदीपकम् ।

वल्लभदेशिकवाणी क्षपयति पापं मनः प्रणेनेक्ति ।
संसृतिमभिसंज्ञपयति वरयति गोकुलवधूकमनम् ॥ ७५ ॥

समाधिः —

समाधिः कार्यसौकर्य्यं कारणान्तरसन्निधेः ।

भवतप्तान्भागवते व्यासेनोक्ते ऽवितुंजनान्दैवात् ।
उपकर्त्तुमजनिकरुणाम्बुनिधिः स सुबोधिनीकारः ॥ ७६ ॥

प्रत्यनीकम्—

प्रत्यनीकं बलवतः शत्रोः पक्षे पराक्रमः ।

क्रोधातष्टोऽनेष्ट क्ष्मां याञ्जोवो जयन्तु तेऽजस्त्रम् :
समवन्तोऽस्मान्दययोद्धरयन्तो वल्लभाचार्याः ॥ ७७ ॥

अर्थापत्तिः –

कैमुत्येनार्थसंसिद्धिः काव्यार्थापत्तिरिष्यते ।

स्मरणं देशिक ! दाशति तूर्णं ते निखिलकिल्विषक्षपणम् ।
श्रीपतिदृढानुरागं शरणगतौ किं वयं ब्रूमः ।। ७८ ।।

काव्यलिङ्गम्–

समर्थनीयस्यार्थस्य काव्यलिङ्गं समर्थनम् ।

श्रीमद्वल्लभदेशिक तपनः प्रचुरं प्रवर्चयत्यखिलन् ।
गीर्पति भार्गवमुख्या अस्तं तूर्णंञ्च चाचयति ।। ७९ ।।

अर्थान्तरन्यासः –

उक्तिरर्थान्तरन्यासः स्यात्सामान्यविशेषयोः ।

लोका देशिकवचसां पालनमभिकुर्वतामसन्देहम् ।
जीवोद्धार पराणां भवन्त्ययुक्तानि नोक्तानि ।। ८० ।।

विकस्वरः –

यस्मिन्विशेषसामान्यविशेषाः सविकस्वरः ।

विविधै र्विबुधैर्यत्नै र्नाज्ञायत वल्लभस्य वैदुष्यम् ।
दैवा अतलस्पर्शा उदधय इव मानवा जगति ।। ८१

प्रौढोक्तिः –

प्रौढोक्तिरुत्कर्षाहेतौ तद्धेतुत्वप्रकल्पनम् ।

वैरूप्याद्वृद्धत्वा त्पितामहत्वाद्विधेरियं चपला ।
बहुशोवल्लभवर्य्यं रागवती भारती वृसते ।। ८२ ।।

सम्भावना–

सम्भावना यदोत्थं स्यादित्यूहोऽन्यस्य सिद्धये ।

यदि गीर्पतिसाहस्री पितामहपरस्सहस्रदिव्याब्दान् ।
प्रपठेद्वल्लभदेशिकवैदुष्यं प्राप्नुयात्क्वापि ॥ ८३ ॥

मिथ्याध्यवसितिः –

किञ्चिन्मिथ्यात्वसिध्यर्थं मिथ्यार्थान्तरकल्पनम् मिथ्याध्यवसितिः

कूर्म्मीदुग्धैः पुष्टो द्यु प्रासादं यदि श्रयेल्लोकः ।
देशिकनमनविहीनो लभेत सश्रीपतेः पुष्टिम् ॥ ८४ ॥

ललितम्–

वर्ण्येस्याद्वर्ण्यवृत्तान्तप्रतिबिम्बस्य वर्णनम् ललितम् ।

कश्चन जल्पति - वल्लभनमनं कुर्वंति जनिवति ननु नैजम् ।
जननं निखिलं सफलं सुकृती कुरुते स निर्बार्य्यः ॥ ८५ ॥

प्रहर्षणम्–

उत्कण्ठितार्थं संसद्धिर्विना यत्नं प्रहर्षणम् ।

श्रीपतिपदसाधनमिति, मत्वा वल्लभपदाम्बुजं पृञ्जम: ।
सहसैव श्रीजानेश्वरणाब्जोपागति श्चित्रम् ॥ ८६ ॥

प्रहर्षणम्–

वाञ्छितादधिकार्थस्य संसिद्धिश्च प्रहर्षणम् ।

चित्ततमोमीत्यै मे देशिकवाणी प्रकाशमाश्रयतः ।
उदगायिषत श्रीधवरागविभाकरकरद्योताः ॥ ८७ ॥

प्रहर्षणम् -

यत्नादुपायसिध्यर्थात्साक्षाल्लाभः फलस्य च ।

श्रीपतिपदलिप्सां हृदि दधतो देशिक मभिप्रयातो मे ।
तदधिगतिरयत्नसहा यया, दया सा सदा जयतु ॥ ८८ ॥

विषादनम्-

इष्यमाणविरुद्धार्थसंप्राप्तिस्तु विषादनम् ।

सन्निधिरलम्भि वल्लभ - गुरोश्च शिष्यत्वमैषिषच्चेतः ।
यै र्नाऽऽपि च तच्छरणम् श्वसतां मरणं न किन्तेषाम् ॥ ८९ ॥

उल्लासः -

एकस्य गुणदोषाभ्यामुल्लासोऽन्यस्य तौ यदि ।

गुणजन्योल्लासः -

श्रीजानेव्रंजलीलां गरितुं गूर्वन्तमंहते वाणी ।
मां पविता वल्लभ इति, मत्वा यं, तं नमस्यामि ॥ ९० ॥

दोषजन्योल्लासः -

नर्गुणिताख्यानान् किं ब्रूमस्तान् यैर्व्यतानि नैर्गुण्यम् ।
वृतगुणवल्लभवचनै रुपास्महे व्रजविधुं सगुणम् ॥ ९१ ॥

उभयजन्योल्लासः -

दौर्भाग्यं जनुषो यन्नाराधि दयाब्धिवल्लभाधीशः ।
सौभाग्यं यच्छ्रीपतिसौन्दर्य्यं नेत्रयोरजनि ॥ ९२ ॥

अवज्ञा-

ताभ्यां तौ यदि न स्याता मवज्ञालंकृतिस्तु सा ।

श्रीवल्लभाङ्घ्रिपङ्कजरजसां कल्याण सम्पदां ददताम् ।
का हानि र्झञ्झोद्यद्रजसि समुद्गतवति प्रचुरम् ॥ ९३ ॥

अवज्ञा—

सति देशिक करुणामृत ।

वरुणाऽऽवासेऽपि नापितन्नमृतम् ।
हतभाग्यैरितिलघुता का स्यादस्याम्बुधेर्वाच्या ॥ ९४ ॥

अनुज्ञा—

दोषस्याभ्यर्थनानुज्ञा तत्रैव गुणदर्शनात् ।

दैन्यं भूपाद्यस्माद्देशिकचरणाम्बुजानुरागो मे ।
तत्तेन व्रजसुदृशामुरोजगारुत्मतं रक्तम् ॥ ९५ ॥

लेशः—

लेशःस्याद्दोषगुणयोर्गुणदोषत्व कल्पनम् ।

वृक्षान् पशूंश्च पक्षीन् दुष्टान्म्लेच्छान्समुद्धरन् सततम् ।
आस्से देशिक ! यत् तत् तवानि कारुण्यजन्यत्वम् ॥ ९६ ॥

वैकुण्ठपतेराज्ञा ममानयन्नपिपुनः पुनर्ज्जाताम् ।
करुणातिशयत्वं यो दोषं दाधेति तंवन्दे ॥ ९७ ॥

मुद्रा—

सूच्यार्थ सूचनं मुद्रा प्रकृतार्थपरैः पदैः ।

आर्य्याऽचरणं वल्लभ ! वृत्तं तेऽज्ञापयच्च पूर्वंनः ।
वेधं वेदैर्मधुरं मधुरिपुरुचिरं पुनर्वच्चनम् ॥ ९८ ॥

रत्नावली–

क्रमिकं प्रकृतार्थानां न्यासं रत्नावलीं विदुः ।

वागीशं श्रीकान्तं सर्वज्ञं कल्पभूरुहं श्रयताम् ।
अज्ञाननिग्रह करं करुणाब्धि वल्लभंवन्दे ॥ ९९ ॥

तद्‌गुणः –

तद्गुणःस्वगुणत्यागादन्यदीय गुणग्रहः ।

देशिक विद्याचन्द्रज्योस्नेयं मध्यतोभृशंश्वेतं कृत्वाशशधर ।
मारान्द्रजनां विभ्रामयन्त्यास्ते ॥ १०० ॥

तिरस्कारः –

माभून्ये स्वास्थ्यं यत् संसृत्यटवो मभिव्रजन्मुग्धः ।
देशिककरुणा कलितंनाध्येमि श्रीधवपदाब्जम् ॥ १०१ ॥

पूर्वरूपालङ्कारः –

पुनः स्वगुण सम्प्राप्तिः पूर्वरूपमुदाहृतम् ।
पूर्वावस्थानुवृत्तिश्चविकृते सति वस्तुनि ॥

अपि यति वल्लभभास्वति भवने स्वीये सुबोधिनीत्यखिलम् ।
तुभ्यन्त्यषते तिमिरं काचने जगति द्युतिःसततम् ॥ १०२ ॥

अतद्गुणः –

सङ्गतान्यगुणानङ्गीकारमाहुरतद्गुणम् ।

कृष्णरसाम्बुधिमग्ने वल्लभदेवेक्वचिन्नकालुष्यम् ।
तस्मिन्मम सार्वदिको भूयात्कृष्णानुगोरागः ॥ १०३ ॥

अनुगुणः –

प्राक्सिद्धस्वगुणोत्कर्षोऽनुगुणः परसंनिधेः ।

व्यासोक्तो रमणीया वल्लभमणितिस्ततः पुना रम्या ।
रमणीयतमा राजति सुबोधिनी बोधिनो विदुषाम् ।। १०४ ।।

मीलितम् –

मीलितं यदि सादृश्याद्भेदएव न लक्ष्यते ।

देशिकवर ? प्रतापो विष्वैऽस्यिन् देद्युतीति नूनं ते ।
दीना विप्रा अर्ध्यं दातुं तरणिं विचिन्वन्ति ।। १०५ ।।

सामान्यम् –

सामान्यं यदि सादृश्याद्विशेषोनोपलक्ष्यते ।

धवलपरिच्छदरम्याः सदस्युपेता बुधा न ते दृष्टाः ।
देशिकवदन निशाकर किरणनिचयचञ्चितात्मानः ।। १०६ ।।

उन्मीलितं –

भेदवैशिष्टचयोः स्फूर्त्तावुन्मीलित विशेषकौ ।

व्याहारान्मिलितानपि वल्लवर धिषणयोः क्वचिन्नूनम् ।
विबुधाः प्रतिपद्यन्ते गौकुलपतिचरणरागेण ।। १०७ ।।

विशेषकः –

सतिसमविद्रत विबुधा आस्तिकनास्तिक कमलकुवलयानि ।
उदितेवल्लभभानावभंगुरविभेक्वचिज्जगति ।। १०८

उत्तरम्-

किञ्चिदाकूतसहितं स्याद्गूढोत्तरमुत्तरम् ।

कस्याश्रयणं वल्लभ - गुरोः क आराध्य इन्दिराधीशः ।
को वक्तव्यो विनतै रविरतमष्टाक्षरो मन्त्रः ॥ १०९ ॥

प्रतीयमानमुत्तरम्-

दीनाश्चरितैर्हीनाः संसृतिलीना जनाश्च किं तत्र ।
करुणा कर वल्लभ! तव करुणा सम्भाव्यते सहनैः ॥ ११० ॥

सूक्ष्मम्-

सूक्ष्मं पराशयाभिज्ञेतर साकूतचेष्टितम् ।

आगतवति वल्लभवर आङ्गिरसं सुस्मितेक्षणैर्वाणी ।
सङ्केतयते किञ्चन, वाचामीशः स नः पातु ॥ १११ ॥

बिहितम्-

विहितं परवृत्तान्तज्ञातुः साकूत चेष्टितम् ।

देशिकदर्शनमात्रात्साकूतं लोकयन्नृपो विदुषः ।
विजयार्चनसम्भारान् बिजपुरेऽस्फावयत्प्रीतः ॥ ११२ ॥

व्याजोक्तिः -

व्याजोक्तिरन्यहेतूक्त्या यदा कारस्य गोपनम् ।

वल्लभमभिसर्त्तुं किं, दक्ष सहति भारती क्वचित्पृष्टा ।
ईक्षिष्ये भारत मिति सावित्रीं त्वेषतां ब्रुवती ॥ ११३ ॥

गूढोक्तिः –

गूढोक्तिरन्योद्देश्यं चेद्यदन्यं प्रतिकथ्यते मधुपालिनि ।

नवकमले सति किं जीर्णेऽनुरक्ति मावहसि ।
उद्दिश्य वल्लभ विधो सावित्री भारतीं ख्याति ।। ११४ ।।

विवृतोक्तिः –

विवृतोक्तिः श्लिष्टगुप्तं कविनाऽविष्कृतंयदि ।

शून्यान्नयामि दिवसानिह किं वल्लभ ! करोषि ना शून्यान् ।
इतिगदितो भारत्या वागीशो वल्लभोजयति ।। ११५ ।।

युक्तिः –

युक्तिः परातिसन्धानं क्रियया मर्मगुप्तये ।

गच्छत्युपगोपेश्वरमर्हिणवस्तूनि दम्भतो दधती ।
वाणी वल्लभमाप्तुं यं तं वागीश्वरं वन्दे ।। ११६ ।।

लोकोक्तिः –

लोकप्रवादानुकृतिर्लोकोक्ति रितिभण्यते ।

उष्ट्रासिकाऽधुना किं मुधैवसुधियः समास्यते स्वैरम् ।
वल्लभदेशिक चरणं नमतां शरणं समाश्रयत ।। ११७ ।।

छेकोक्तिः –

छेकोक्ति र्यत्र लोकोक्तेः स्यादर्थान्तरगर्भिता ।

जानन्तु तएव यतो यैरिह मृगमोहिकाञ्चमुह्यन्ते ।
सति वल्लभवरचरणे शरणे नृणां कुतो मोहः ॥ ११८ ॥

वक्रोक्तिः –

वक्रोक्तिः श्लेषकाकुभ्यामपरार्थप्रकल्पनम् ।

श्लेषवक्रोक्तिः –

वल्लभमयसि क्वाश्वो न, देशिकोद्देश एव, किं पथिकः ।
सामोदं जृम्भन्ते सावित्री भारती वाचः ॥ ११९ ॥

काकुवक्रोक्तिः –

दधतो पतिव्रतत्वं चतुरे त्वं वल्लभं नु न प्रवसे ।
इति सावित्री वाचः प्रविभान्त्यनुभारति क्वापि ॥ १२० ॥

स्वभावोक्तिः –

स्वभावोक्तिः स्वभावस्य जात्यादिस्थस्य वर्णनम् ।

तव यद्यनुकम्पाऽभूत् देशिकवासव ।
सगोकुलेऽदर्शि बालो वात्से पृष्ठे तिष्टन्कूर्दन् हसन् गच्छन् १२१ ॥

भाविकम् –

भाविकं भूतभाव्यार्थसाक्षात्कारस्य वर्णनम् ।

उद्धरसि पुरा नस्त्वं तथापि दर्शैः समुद्धरन्भासि ।
उद्धारिस्तांश्च वल्लभ ! चरितस्मृत्याऽधुनोद्धरसि ॥ १२२ ॥

उदात्तम् –

उदात्तमृद्धेश्चरितं श्लाघ्यं चान्योपलक्षणम् ।

देशिकवल्लभजननं यत्र च तत्पालनं स्वतोवन्हेः ।
चम्पारण्यंगुण्यं सघनैस्तरुभिस्सदा घृणुते ॥ १२३ ॥

अत्युक्तिः –

अत्युक्तिरद्भुता तथ्यशौर्य्यौदार्य्यादिवर्णनम् ।

तव वल्लभवैदुष्यं ब्रूमः किं ननु विधिः कर्बिधिषणः ।
त्वत्तश्चाधीयत इति मीमांसन्तेयतो विबुधाः ॥ १२४ ॥

निरुक्तिः –

निरुक्तिर्योगतोनाम्नागम्यार्थत्वप्रकल्पनम् ।

सत्यं वल्लभ इत्यसि देशिक ! हित्वा विधिं गिरां देवी ।
प्रचुरानुरागहृदया सततं सा त्वामुपाश्रयते ॥ १२५ ॥

प्रतिषेधः –

प्रतिषेधः प्रसिद्धस्य निषेधस्यानुकीर्त्तनम् ।

ना सौ बालक्रीडा शास्त्रार्थं हति ब्रुवन्त आसन्ये ।
वल्लभ वटुकं दृष्ट्वा स्तब्धा मुग्धा मुहुर्जाताः ॥ १२६ ॥

प्रतिषेधः –

नायं वटुको बालः साक्षाद्वागीश्वरोऽतीर्णं इति ।
वल्लभदेवं दृष्ट्वा विद्यानगरे विदो ब्रुवते ॥ १२७ ॥

विधिः –

सिद्धस्यैव विधानं यत्तामाहुर्विध्यलंकृतिम् ।

देशिक ! करुणाकर तां तव किं ब्रूमः पदाब्जसम्पर्कात् ।
अर्जुनवृक्षाः क्षणतः प्रोदभ्रज्यन्तयत्पुरतः ।। १२८ ।।

वल्लभ ! वाणी वृणुते त्वा मिति सत्यमसि वल्लभः प्रथितः ।
वाण्या हृदयेऽधिकृतो वागीशोऽप्यसि च सत्यं त्वम् ।। १२९ ।।

हेतुः –

हेतोर्हेतुमता सार्धं वर्णनं हेतुरुच्यते ।

विश्वोद्धारविधाने वल्लभवर्य्यानुपागतान्भूमौ ।
वीक्ष्याऽऽमलते मुदिते निखिलेऽप्येकोऽन्ति कः खेदम् ।। १३० ।।

हेतुः –

हेतु हेतुमतोरैक्यं हेतुं केचित्प्रचक्षते ।

वल्लभचरणाश्रयणं व्रजयुवतीकान्तनिर्भरप्रीतिः ।
देशिक चरणस्मरणं नव्यं भव्यं विजृम्भतेऽजसुम् ।। १३१ ।।

रसवदलङ्कारः –

स्मृत्वा वल्लभलासान् द्रुहिण वशाऽऽलिङ्गति प्रियं भावैः ।
वाण्युत्तिष्टत्यास्ते सुबोधिनीं सा क्षणं पठति ।। १३२ ।।

प्रेयः –

विधिपर तन्त्रा वाणी वल्लभभावान्विलाससोल्लासान् ।

स्मृत्वा निमीलिताक्षी रतरसवारां निधौ मग्ना ॥ १३३ ॥

ऊर्जस्वि—

वाणी पितामहेनोज्वालगुण रम्यं परीक्षितुं प्रहिता ।
स्तब्धा मुग्धाऽवास्थित वल्लभवर्य्यं निचायन्ती ॥ १३४ ॥

समाहितम्—

विजयपुरे शास्त्रार्थे प्रोद्धत रूपा अवैष्णवा विबुधाः ।
नहि विघ्नो वल्लभवर दर्शन मात्रात्कुतो दीनाः ॥ १३५ ॥

भावोदयः—

जयतरुणा मदभरणाः सहसा कृतदेशिकाऽऽगमश्रवणाः ।
सश्रमवृतवर्णा अपि, मन्दाऽऽचरणाः क्षणं जाताः ॥ १३६ ॥

भावसन्धिः—

वाणी विधिं श्रयन्ती वल्लभमालोक्य लज्जमानाऽपि ।
क्वाप्युपजुघुक्षमाणा वेत्तुं समयश्च गूरयते ॥ १३७ ॥

भावशवलता—

विधिसावित्र्युपकण्ठाद् यातुं यस्तौ च वल्लभं वाणी ।
कुहचित्त्रपतेऽहृष्यति बिभेति बीक्ष्यंति विराध्यति चं ॥ १३८ ॥

प्रत्यक्षम्—

उभतितरां वल्लभवर - वाणी नः कर्णजाह आयाता ।
अमृतस्रवमधिनेत्रं गोकुल विधुचन्द्रिकाकुऽनम् ॥ १३९ ॥

अनुमानम्-

सत्यत्वं मन्वाना जगतः श्रीशाश्रयश्चतन्वानाः ।
ये सन्ति तैश्चनन्येऽकारिश्रीवल्लभभाश्रयणम् ॥ १४० ॥

उपमानम्-

प्रज्ञायां सुरगुरुरिव वृत्ते ये दाशरथिमनुहरन्ते ।
विजयन्ते ते देशिक - वर्य्याः श्रीवल्लभाचार्य्याः ॥ १४१ ॥

शब्दः -

ननु यद्दर्शनमात्राच्चेतस्तुष्टिः क्षणान्नृणां भवति ।
अग्निं वल्लभरूपं तं करुणाब्धिभजे नित्यम् ॥ १४२ ॥

अर्थापत्तिः -

निरणायि श्रीवल्लभ - पदपङ्कजमुगविसारि रागोयत् ।
गोकुल सुदृशां दैव त तुष्टिः पुष्टिरततो भवति ॥ १४३ ॥

अनुपलब्धिः -

सत्याभावं जगतो मानुष्यं श्रीव्रजाधिपे प्रविदुः ।
अनणुत्वं जीवे ये, तैर्नाप्ता वल्लभाचार्य्याः ॥ १४४ ॥

सम्भवः -

श्रीमद्वल्लभदेशिक - पदराजीवानुरागमाकुरुत ।
गोकुल सुधांशुरागैर्यतःस्वतो रक्ततांयात ॥ १४५ ॥

ऐतिह्यम्-

नाशिश्रियश्च वल्लभ मारात्सीर्नैवराधिकानाथम् ।

किं कुरुषे भुवि जननं व्यर्थं पथ्यं मुधामत्तः ॥ १४६ ॥

अनुकूलम्–

वल्लभचरणाश्रयणाज्जनन जुषां संसृतिर्मुहुः श्लाघ्या ।
श्रीपति सेवा पुष्टा तुष्टिं ददती परत्रापि ॥ १४७ ।

उदाहरणालङ्कारः –

अत्यर्थगर्वंनिवहैर्धृष्टोऽशिष्टोलभेत निन्दयत्वम् ।
वल्लभदेशिकपुरतो यथाघटसरस्वती कितवः ॥ १४८ ॥

असमम्–

गुरुवर वल्लभ भवतस्तैस्तैः साम्यं गुणैर्दधानोऽन्यः ।
नासीन्नास्ति न भविता, भुवनत्रितये क्वचित्कोऽपि ॥ १४९ ॥

मिषम्–

वल्लभवरमनुरक्ता पितामहं भारती क्वचिद्ब्रूते ।
गोवर्धनवृन्दावन यमुना वीक्षां मनःश्रयते ।। १५० ॥

संसृष्टिः –

स्नौतीव कर्णजाहेऽमृतमभितो देशिकेशवाणीनः ।
गोर्पतिधीरिवसूते साफल्यं सर्वतो भावि ॥ १५१ ॥

सङ्करः –

देशिक भास्वान् स्वकरैर्जागरयन्निव मुहुर्ज्जनानखिलान् ।
दीप्तिसुबोधिनीं स्वां प्रदिशन् विद्योत तां नित्यम् ॥ १५२ ॥

अथकेचन-

शब्दालङ्काराः -

अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैशम्येपि स्वरस्ययत् ।

वृत्यनुप्रासः -

चिन्तातान्ति नितान्त वान्तिविकलस्वान्ताति चान्त्युग्रताव्य-
ग्रोद्यद्भव भैरवज्वर भराविश्रान्तदान्त्यद्भुतः ।
नित्यं देशिकवर्य्य ! ते विजयते निर्व्याज भागोन्मिषत्सार-
ल्यामृत भारि निर्भर दयोदश्चत्कटाक्षोदयः ॥ १५३ ॥

मध्यान्तानुप्रासः -

यो जेहते तवगुरो ! चरितु वचांसियश्चे हते तवपदेतनितुं नमांसि ।
सुन्वन्ति सन्ततततानि न तं तमांसि धुन्वन्ति न क्वचनतानि-
च त रजांसि ॥ १५४ ॥

आद्यन्तानुप्रासः -

श्रीमद् गुरो ! मम मतिर्बुधवर्णनाति-
वृत्तं न वक्तु मलते भवदीय वृत्तम् ।
श्रीमत्सरोन्मदजनैरवमाननाति-
भक्तिगता भजतु ते चरणाब्ज भक्तिम् ॥ १५५ ॥

विषमाष्टानुप्रासः -

उन्निद्रयन्ति करणाकरण प्रसुप्तान्-
उन्मुद्रयन्ति सकृदानमतां मनांसि ।

ते पीलयन्ति विभवोदितगर्वदृप्तान्-
ये शीलयन्ति सुगुरो ! भवते नमांसि ॥ १५६ ॥

अन्त्यानुप्रासः -

सतत मानसपङ्क विशुद्धिकरम्-
विनत मानव हृद्यविवृद्धिकरम् ।
व्रजमहीपकुमार रतिप्रभवम्-
जयति देशिक पादसरः प्रभवम् ॥ १५७ ॥

छेकानुप्रासः .

कुशले दुष्कृत शरणे - शरणे भवभीतिचांत चित्तानाम् ।
स्तौमिततदयाऽऽचरणे चरणे श्रीवल्लभार्प्याणाम् १५८ ॥

नित्यं सर्वाद्धितानां समुपचितफलैः सत्कृतातांकृतानां-
वोभूयेतैव तेषामुपरि यदि विपक्षि प्रसादः पुसादः ।
कानः स्याद्देशिकेन्दोगति, रपि च भवेत्ते विशेषोऽविशेषो-
दीनेष्वस्मासुरस्माद्धितरबतदयां वीक्षणेनद्धवतु स च दयावी
॥ १५९ ॥

पदयुगो भवतो भवतो गुरो !
नकलिता कलितापवता मयां ।
तरितुकामतया मतया, प्युत-
दरदयासदयाः समवेक्षितुम् ॥ १६० ॥

(दरत्सु सीदत्सु अयासाः प्रयासरहिताः सहजा या दयास्ताः)

यमकानुप्रासः -

श्रयत विश्वनताङ्घ्रिसरोरुह-
नतसुरद्रुम वल्लभदेशिकम् ।
वदत कः क्वचनालभताखिले
प्सितमसंतमसं तमसंश्रयन् ॥ १६१ ॥

विजयते ननु वल्लभ देशिक .
प्रवरपादयुगाम्बुजशापिके ।
तवरजोनिचयश्चरणायन्नृणां-
भृशमनश्शमनश्शमनश्वरम् ॥ १६२ ॥

समाष्टानुप्रासः -

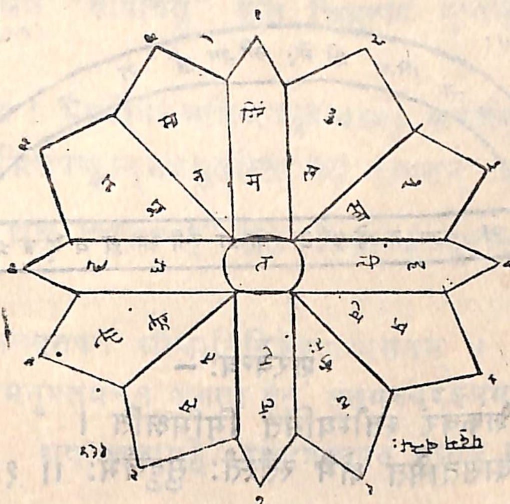
गुरुवर ! तव दृष्टिर्भाग्यपीयूषवृष्टि-
र्बहुलसुकृतजिष्टि दुष्टदौर्जन्यरिष्टिः ।
निखिलदुरितमुष्टिःकामसंदोह पुष्टिः -
प्रदिशतु मम दुष्टिस्तोमनष्टि सतुष्टिः ॥ १६३ ॥

विरोधाभासः -

करुणापाराबारो वल्लभदेवः सदापापात् ।
गोपायतु नोदीनान्सन्तत संसृतिसरोसृपोत्क्षीणान् ॥ १६४ ॥

अथकानिचनचित्रकाव्यानि-

दलैर्द्वादशभिर्युक्तः पद्मबन्धस्त्वनुष्टुभि ।

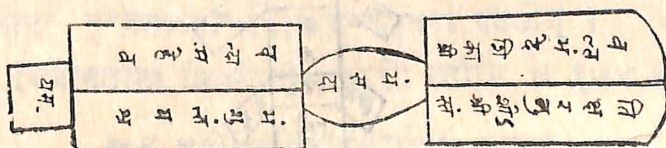

तमग्निं दुःखतस्तारं हरितत्व प्रदंकुतः ।
तरलं सततश्चेतो दधतश्च न मानत ॥ १६५ ॥

मुसलबन्धः —

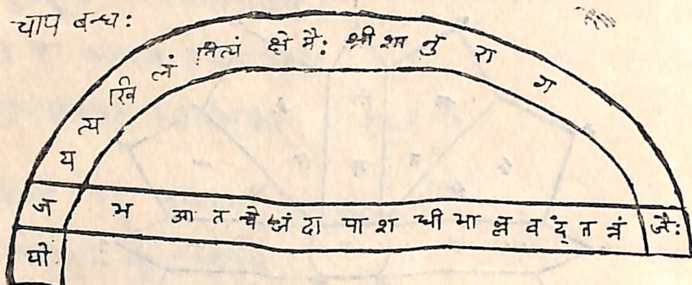
वल्लभं देशिकाग्रीयं सदावन्दामहे वयम्-
यं श्रयन्तं शुभं दासयं स्तं श्रीशोऽनुरक्षति ॥ १६६ ॥

मुसल बन्धः

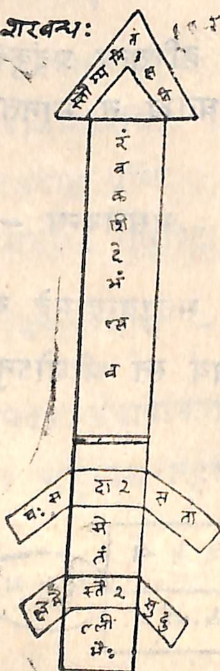
चापवन्ध—

योजयत्यखिलं नित्यं क्षेमैः श्रीशानुरागजैः ।
जैत्रंतद्वल्लभाधीशपादाब्जं चेत आभज ॥ १६७ ॥

शरवन्धः—

वल्लभं देशिकवरं स्तौम्यमितं मिमिक्षति ।
यः सदा दासतामेतं क्षेमै स्तैस्तैः सुदुर्लभैः ॥ १६८ ॥

गोविन्दों देशिकाग्र्यस्य पादपङ्कज संश्रयात् ।
यस्य वर्वर्त्तिसततं तुष्टः संसरणात्सनः ।। १६९ ।।

अत्र "गोपायतु" इति क्रियापदं गुप्तम् ।

हे वल्लभ ! भवदीया मशिश्रयद्यश्चरणं कमलयुगलीम् ।
जासपतेऽखिलपङ्कान्भवभूतांस्तां वयं सततम् ।। १७० ।।

अत्र "भजामहे" इति क्रियापदं गुप्तम् ।

भक्ताम्बुजनवतपनं श्रीजानिनिषेवणव्यसनम् ।
निगम समनुगतवचनं जगतो हेतुं धृतगुरुवररूपम् ।। १७१ ।।

अत्र "भजामहे" इतिक्रियापदं गुप्तम् ।

तेषा मा चार्य्यवर्य्याणां, काम्यन्तद्भवदुःखिनाम् ।
चरणांश्चीर्णपङ्कन्घं नमतः प्रतिसूरतम् ।। १७२ ।।

अत्र "प्रणम्यते" इतिक्रियापदं गुप्तम् ।

चञ्चलस्यमनसो महौषधम् कारकं व्रजकुमार सन्निधेः
कारणं निखिलशस्य कर्मणो देशिके शितुरजस्रमेजताम् ।। १७३ ।।

अत्र "चरणमितिपादत्रये गुप्तं कर्तृपदम्

सुजनानां सुखसाध्यां प्रबोध मुच्चैस्तरां ददतीम् ।
स्वैरं धियांनतानां विवर्द्धिनीं श्रीगुरोः स्तौमि ।। १७४ ।।

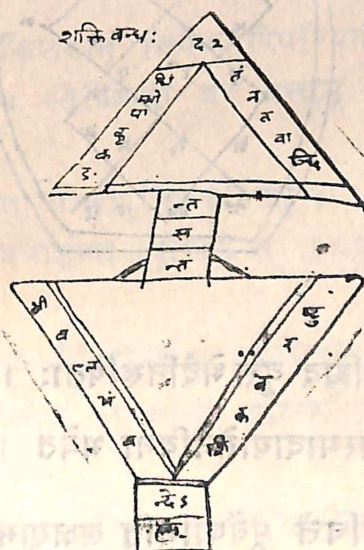
अत्र सुबोधिनीमितिकर्म्मपदं गुप्तम्

हलबन्धः –

रे मनः कमलाकान्त स्वान्तवश्यत्वदं नम ।
ममत्वाहन्त्वदोषघ्नं गुरूणां वल्लभं वरम् ॥ १७५ ॥

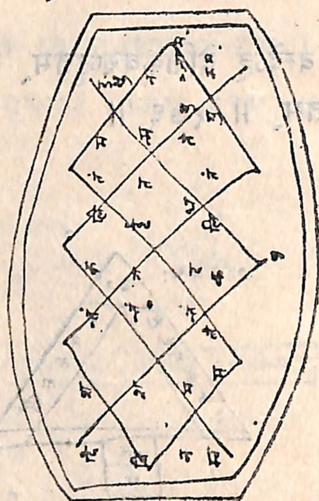
शक्तिबन्धः—

सन्तं श्रीवल्लभं बन्देऽहं देशिकवरष्टुतम् तंसंतङ्कृपाम्भोधिं ददतं नतवाञ्छितम् ॥ १७६ ॥

मुरजबन्धः –

दिशन्तं कलितं मङ्क्षु विशन्तं गर्द्दं तन्मनः ।
नमन्तं दधत गुञ्जाम् स्वमतं कलितं गुरुम ।। १७७ ।।

शब्दालंकृतयः काश्चिद वृत्तभेदैर्निरूपिताः ।
तासांदिग्दर्शनं यस्मादायासेनविना भवेत ।। १७८ ।।

प्रामाण्यं जायतांचित्ते पूर्वेषामिति लक्षणम् ।
अलेखि कुहचिन्नूनं गुणग्रहणशीलिषु ।। १७९ ।।

भेदा अत्र न लिख्यन्ते मुख्येऽन्तर्भावसम्भवात् ।
स्वतो वस्तु प्रबोधाच्च मुधाग्रन्थस्य विस्तरात् ।। १८० ।।

इत्यलङ्कारमिषतो देशिकेशपदाब्जयोः ।
स्मृतिः सन्तापसन्दोहदारिणी समदीप्यत ।। १८१ ।।

इत्थमाचार्यां चरणाः शरणागतवत्सलाः ।
मयिदीने भतेर्हीने शस्तां ददतु शेमुषीम् ।। १८२ ।।

अयं श्रीवल्लभार्य्याणामलङ्कारसमुच्चयः ।
गर्वोच्छ्रायगत स्वर्ग-द्रुमसन्दृतकान्तिषु ।। १८३ ।।

दधत्मु सततं नेत्रभ्रमर स्मितकेसरम् ।
श्रीकांतप्रीतिरुचिदोदश्चच्छ विमुखाम्बुजम् ।। १८४ ।।

नाश्लि क्षत्क्वापिकिलयान् विवेकपरिपन्थिनी ।
निशीथिनी सुवियुष स्तेष्विन्दी वर बन्धुषु ।। १८५ ।।

श्रौचित्यचश्चच्चदित प्रोद्यद्रुचिरकीर्त्तिषु ।
इन्दिरारमण प्रेमप्रवाहोदात्तवृत्तिषु ।। १८६ ।।

तद्वंशमणि गोविन्द देशिकेन्द्रेषु साम्प्रतम् ।
गोस्वामिवंशतिलकेष्वत्र श्रीमत्सु साञ्जलि ।। १८७ ।।

नन्वाङ्गिरसभार्म्यार्श्व मौद्गल्य प्रवरैर्युजा ।
आपस्तम्बेन सूत्रेण तैत्तिरीयाख्यशाखया ।। १८८ ।।

मौद्गल्येन च गोत्रेण, वेल्लनाटीयसंज्ञया ।
जात्या युक्तेन चान्द्रेण गोविन्दार्य्यादिष्ट्रिसेविना ।। १८९ ।।

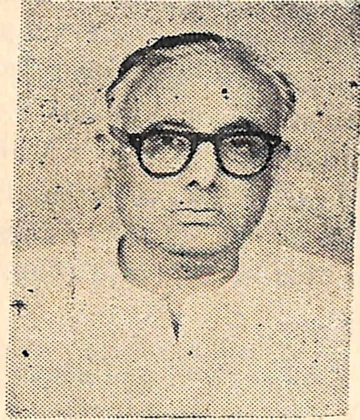
विद्वद्वदिष्ट गोविन्दोपाध्यायतनुजन्मना ।
निवेद्यते मया भट्ट रामकृष्णेन शर्म्मणा ॥ १६० ॥

प्रज्ञासचिवाः श्रीशं श्रीमद्गोविन्द देशिकाः समुदम् ।
ससुताःशतमिह शरदां वरिवयस्यन्तो विराजन्ताम् ॥ १६१ ॥

इति श्रीं गोस्वामि तिलक श्री गोविन्द देशिक चरणाब्ज सेवकेन इति मथुरा वास्तव्य-पण्डितराज षड्भ्रातृ भट्ट गोविन्दोपाध्याय तनुजेन राजस्थान स्थित नाथद्वारा नगर वासिना भट्ट रामकृष्णोपाध्यायेन (मणिचन्द्र) विरचितोऽलङ्कार समुच्चयः समाप्तः ।

श्रीशःपातु ।

उपाध्याय भट्ट रामकृष्ण शास्त्री
(मणिचन्द्र)

'गोविन्द'-वल्लभ-वल्लभ, भक्त-अनाथ-चरण ।
कुल-दीप तात-हृदय-'मणि', संस्कृत-कवि 'भूषण' ।।

र० 'ब्रजभूषण'

एक आन्ध्र वेल्लनाटीय संस्कृत काव्यकार
(शास्त्री भट्ट रामकृष्ण (मणिचंद्र) उपाध्याय)

संस्कृत साहित्य विश्व साहित्य में अपना विशिष्ट स्थान रखता है। भारत वर्ष में तो संस्कृत साहित्य की उत्कृष्ट एवं सराहनीय साहित्यक परम्परा रही है। मध्यकालिक संस्कृत साहित्य भण्डार में जो साहित्यक कृतियों की सतत् अभिवृद्धि हो रही थी वह साहित्य सृजन धारा आज भी अक्षुण्ण विद्यमान है। आज भी अनेक सरस्वती मां के वरद पुत्र अनवरत काव्य साहित्य सृजन कर वेदवाणी को समृद्ध कर रहे हैं। धन्य है ऐसे साहित्य आराधकों को जिन पर विद्या की अधिष्ठात्री सरस्वती गौरव अनुभव कर रही है किन्तु वर्तमान समाज ऐसे साहित्य तपस्वियों को उपेक्षित करता जा रहा है। यदि आज ऐसे मौन साहित्य विभूतियों के साहित्य का अंकनन किया जावे तो उन में से अनेक निर्विवाद उत्कृष्ट साहित्यकार सिद्ध होगें।

वर्तमान समय में शास्त्रीय भट्ट श्री रामकृष्ण (मणिचन्द्र) उपाध्याय संस्कृत साहित्य-जगत में मौन साहित्य-तपस्वी है। आपसे अभी तक सस्कृत साहित्य जगत बहुत कम परिचित हो पाया है। आपका जन्म पावन कालिन्दी (यमुना) नदी के किनारे मथुरा नगरी में हुआ। आपका बाल्यकाल मथुरा (उत्तर प्रदेश) ग्वालियर (मध्यभारत) में विशेषत: व्यतीत हुआ आपकी प्रारम्भिक शिक्षा दीक्षा श्री भट्ट पुरूषोतमजी महाराज (प्रमातामह), श्रीमालचंदजी शास्त्री श्री मगनजी उपाध्याय (पितामह) श्रीगोविन्दलालजी उपाध्याय (पिता श्री) आदि संस्कृत भाषा साहित्य व्याकरण के उद्‌भट्ट विद्वानों एवं वेद-कर्मकाण्ड के मर्मज्ञों के सानिध्य व मार्ग दर्शन में परिपूर्ण हुई। आपने श्रीवामनाचार्यजी काव्यरत्न श्री बलभद्रजी भट्ट श्रीवरजी चतुर्वेदी आदि व्याकरणाचार्य-साहित्याचार्यों के दिग्दर्शन में शास्त्री आचार्य तक अध्ययन किया। २० वर्ष के लगभग जगद्‌गुरू श्री मद् वल्लभाचार्य महाप्रभुजी के पावन वल्लभ वश तृतीय गृह पीठाधीश्वर गोस्वामी श्री ब्रजभूषणजी महाराज कांकरोली के तनुज चिरंजीव गोस्वामी श्रीब्रजेशकुमार प्रभृति को संस्कृत का सफलता पूर्वक अध्ययन कराया। अब आप इस समय गोस्वामी वश तिलक परम पूज्य आचार्य वर्य्य तिलकायत गोस्वामी श्री१०८ गोविन्दलालजी महाराज के सानिध्य में हैं।

आप संस्कृत साहित्य के उत्कृष्ट काव्यकार ही नहीं अपितु कर्मकाण्ड, वेद, सम्प्रदाय आदि के विशेषज्ञ व मर्मज्ञ हैं। आपने निम्नलिखित संस्कृत काव्य ग्रन्थों का सृजन किया है:—

१:- श्री शशतकम् २:- ब्रजेन्दु सप्तत्ति ३:- शिववल्लभ स्तोत्रम् ४,- ब्रजेवाचा: ५:- ब्रजवल्लवी वाचिकम् ६:- देशिकालंकार समूचय ७:- विवाह वर्णनम् ८:- उपनयन वर्णनम् ९:- मंगला शासनम् १०:- पञ्चाशत्समस्या पूर्त्तयः ११:- पाञ्चजन्य स्तवः १२:- द्वारकेश स्तुतिः १३:- प्रकीर्ण श्लोकाः १४:- गद्य निबन्ध आदि।

आपने रेडियो वार्तायें (हिन्दी भाषा) एवं उर्दू की गजलें व शेर आदि भी लिखे हैं जिनकी प्रथक प्रकाशन योजना क्रियान्वित करने का विचार किया जा रहा है। श्रीशशतकम्, ब्रजेन्दु सप्तति शिव वल्लभ स्तोत्र ब्रजेवाचः ब्रजवल्लवी वाचिकम् आदि प्रकाशित हो चुके हैं एवं देशिकालकार समुच्चय संस्कृत साहित्य प्रेमियों व मर्मज्ञों को अवलोकनार्थ प्रदान किया जा रहा है। इस ग्रन्थ में समस्त अलंकारों का निर्वाह करते एक ही विशिष्ट आचार्य चरण का सुन्दर वर्णन किया गया है।

वास्तव में संस्कृत साहित्य मर्मज्ञ ही उक्त संस्कृत ग्रन्थों का परिशीलन कर काव्यकार की कठोर साधना का सही सही मूल्यांकन करेंगे। आपने अनेक विद्वज्जन सभा गोष्ठियों आदि में संस्कृत साहित्य पर समालोचनार्थ सुन्दर वार्त्तायें दी हैं। आकाश वाणी जयपुर से नैषध्य चरित्र, भट्टकाव्यम् आदि पर अनेक आपने भावपूर्ण, तथ्यविश्लेषणात्मक एवं अनुसंधानात्मक वार्तायें प्रस्तुत की आपके समग्र संस्कृत ग्रन्थों में शृंगारिक परिकल्पना भक्त भावना एवं प्रौढ़काव्य तत्व का सुन्दर समन्वय मिलता है। कुछ उदाहरण प्रस्तुत हैं।

श्रीशशतकम्—

स्तृणाति सुभृत यमुनंनु भृणाति दृष्ट्या दृशं
घृणाति नहि मे क्वचित् बत शृणाति न प्रार्थनम्।
कृणाति गति मायती हृदि हृणाति मा नाप्यसौ
वृणाति बहु चिन्तयन्निति पृणातु गोपीपतिः

ब्रजेन्दु-सप्तति—

१ राधारूप्यः शुक इति ललितां तं याचमानो यः
चरणानतोऽस्ति मात्रं तस्य चरण-सारसं नौमि
२ मन्दति सखि! नो हृदयं, कन्दति गिरिसानुतोऽजुंनी निचयम्
चन्दति गोकुलबलयम् त्रन्दतुसोऽय मयि बहु सप्रणयम्।

गजे-वाच:—

विभ्रष्ट मणिकुण्डल श्रवणातो नष्टाच मुक्तावली
कण्ठात् स्रस्तम भूतकहेश्च वसनं धम्मिल्ल उद्बन्धनः।
मन्ये कण्टकवीणं मच्युतलता गेह गता सुन्दरी—
त्येव चारु गिरात्रयभ्मर धरा राधा चिरं राजताम्

व्रजवल्लवी वाचिकम्—

यत्वं मामवद: प्रिये कमलिनी मिन्दुः क्वचिन्मोदये
च्चुम्बे चचम्पक जालिकां मधुकरो वापी पिवेच्चातकः
किन्त्वन्यां नहि शीलयत्क्षणमयं नैसर्गिकः सेवकः
नन्वेतत्पुरमश्चतस्तव हूत व्यालोल दृगिम र्ग तम्।

पार्श्व अभ्यस्तवः

मन्ये कौस्तुम मिन्दिरामन्य शनैर्गत्वो पाजयं मुहुः
कृत्वा कम्बुरमी मिसृप्पतितरा मित्येव दैत्यारिणा।
वध्वावक्षमि त मणिश्च हृदये रुच्वाचता मज्जनां
यः कृत्वाऽधिकर व्यपाव्यतिरूवन् मव्यं सवोमात्रयेत्॥

द्वारकेश स्तुतिः—

१ प्रनिशं द्वारवतीशाऽऽ ननराकेशानु रागरागिण्यः
काश्चन घन मुग्धरुचो मवतां प्रमदां मवन्तु वर्षिण्यः
२ प्रविशं पद्वरि वसित द्वारवती शाननेन्दु सञ्जिन्यः
प्रमुदो जयन्ति नित्यं छिन्दन्त्यः काश्चनास्मनो भीतिम्

पक्ष्मद्वयेन लघुकल्पित हस्तताला,
तन्द्रामयं किमपि लास्य मिवा चरन्ती।
जिह्मावलि भ्रतत तान विधान रम्या
निद्रा नटी नयनं रङ्गतल प्रविष्टा॥

शिववल्लभ स्तोत्रम्—

ईशानस्य जटान्तराण्यधिवसन्
प्रच्छन्न रूपो वपुः किश्चिवः।
प्रकटं विधाय गिरि जावक्षो जयोः
प्राशितुं। जा प्राग्रहरो व्यवस्यति करं
पाम्मान मावर्त्तयन। सोऽयं कल्मष धारणं
कच्चयताच्च स्वल्कवा ग्रैवधिः

विवाहः—

प्रन्येद्यु र्द्युति-गीत-वाद्य-विकसच्छृङ्गार—

सम्भार मृद्-यात्रायातृ समूह मञ्जुहृदयो ल्लेल प्रमोदान्तरः।

दीधीते निगमागमानुग सदाचाराश्च मानो विधि-

र्मन्दा क्षस्मितवीक्षण-क्षणभरः कश्चित्कर ग्राहणः॥

(विवाहवर्णन)

उपनयन वर्णनम्:—

१ नेयं संध्या नच दिनमणे विम्बमे तन्महेऽस्मिन्

बाल्ही का द्रक्षितभृतमिवं स्वर्ण पात्रं वहन्ती।

धृत्वा वस्त्रं प्ररस चितं याति सीमन्तिनी बः

सेवा हेवाक्यमर मृहशामन्तिके केतनाय॥

(उपनयन वर्णनम्)

जिस प्रकार साहित्य समाज का दर्पण होता है उसी प्रकार रचनायें साहित्यकार के हृदय व समस्त व्यक्तित्व को प्रदर्शित करने वाली होती है। स्वयं संस्कृत विद्वान् काव्यकार की रचनाओं का अवलोकन कर साहित्य सम्बन्धी योग्या योग्त्व का मूल्यांकन करें। इस अभिलाषा के साथ ही देशिकालंकार समुच्चय नामक ग्रन्थ समर्पित किया गया है।

प्र का श क-

ब्रजभूषण भट्ट

एम. ए. (हिन्दी साहित्य)

बी. एस. सी. एल. टी. साहित्य-रत्न

वल्लभोत्सव सं० २०२१ काकरोली (राजस्थान)

मुद्रक—

नवनीतकुमार पालीवाल

आलोक प्रिंटर्स (रा. प्रि)

नाथद्वारा